

Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi

Abdülkerim Özaydın*

Şahne (şihne) Arapça doldurmak, yüklemek, kovmak, uzaklaştırmak gibi anlamlara gelen ş-h-n (شحن) kökünden türetilmiş bir kelime olup sözlükte yük, azık, düşmanlık, at sürüsü gibi manalara gelir.¹ Terim olarak ise genel kabul gören bir ifadeyle bir bölgenin, eyaletin veya bir şehrin emniyetini sağlayan emir (askerî vâli, kumandan) demektir. V. (XI.) yüzyıldan önceki dönemlerde bu görev sâhibü's-şurta ve sâhibü'l-ma'ûne unvanı verilen memurlar tarafından yerine getirilirdi.²

Bazı kaynaklarda şahne yerine mukta', vali ve naib-i sultan gibi tabirlerin de kullanıldığı görülmektedir. Mesela, Sultan Sencer'in divân-ı inşâ reisi Müntecebüddin Bedî' (ö. 552/1157) Belh valisi ve şahnesi Emîr Kamac'dan (ö. 548/1153) bahsederken bir yerde sultanın naibi,³ bir başka yerde şahne⁴ kelimesini kullanırken İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) aynı şahıstan Belh muktaı,⁵ Râvendî (ö. 603/1207'den sonra) ise Belh valisi ve Oğuz şahnesi⁶ olarak söz eder.

Modern tarihçiler genel olarak şahneyi garnizon komutanı veya askerî vali şeklinde tarif ederler. Mesela Claude Cahen şahneyi askerî vali,⁷ J. Sauvaget en üst seviyede garnizon komutanı ve şehir valisi,⁸ Horst ise Büyük Selçuklular'da düzen ve asayişten sorumlu emniyet müdürü⁹ olarak tanıtır. Agacanov şahnelerin

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ozaydina@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0001-8844-4180

1 *el-Müncid*, ş-h-n maddesi.

2 Hilal b. Muhassin es-Sâbi, *Rüstümü dâri'l-hilâfe*, nşr. Mihail Avvâd, Beyrut 1406/1986, s. 9.

3 Müntecebüddin Bedî' *Atebetü'l-ketebe* nşr., Muhammed Kazvîni-Abbas İkbâl, Tahran 1329 hş., s. 75.

4 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 77.

5 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr., C. J. Tornberg, Beyrut 1966, XI, 176.

6 Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara 1957, I, 173-174.

7 Claude Cahen, *La Syrie du Nord a L'époque des Croisades et la principauté Franque d'Antioche*, Paris 1940, s. 94.

8 Jean Sauvaget, *Alep: Essai sur le développement d'une grande ville Syrienne, des origines au milieu du XIX e Siecle*, Paris 1941, s. 114.

9 H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Carosselguen and Horazmshahs*, Wiesbaden 1964, s. 159-161, özet çev., "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları", çev. M. Altay Köymen, *Tarih Araştırmaları Dergisi* II/2-3, Ankara 1966, s. 374-75.

atandıkları bölgelerde nizam ve asayişten sorumlu olduklarını¹⁰ söylerken Kurpalidis şahne teriminin icrâî kuvvetin çeşitli derecelerinde hizmet eden, Selçuklu ülkesinin eyalet ve şehirlerinde emniyeti sağlayan görevli¹¹ olarak tanımlar. Erdoğan Merçil şahneyi bir şehrin veya bölgenin emniyet ve asayişinden sorumlu askerî vali¹², David Durand Guédy kalede konuşlanmış ve sadece sultana karşı sorumlu mahallî garnizon kumandanı¹³ olarak tanıtır. Klausner şehir ve bölgelerdeki hâkimiyet ve idarî yetkilerin şahne, amîd ve âmîl arasında taksim edilmiş olduğu kanaatindedir.¹⁴ A. K. S. Lambton ise şahneyi bir ilin askerî valisi olarak niteler.¹⁵

Tespitlerimize göre Büyük Selçuklular'da İsfahan, Merv, Cüveyn ve Bağdat gibi büyük şehirlerde ve muhtelif iktalarda¹⁶ hukukun muhafazası ve asayişin sağlanmasından sorumlu olan şahneler askerî vali statüsündeydi. Bağdat (Irak) şahnesi bu görevlerinin yanı sıra Büyük Selçuklu Sultanının hilâfet merkezindeki temsilcisi durumundaydı.¹⁷ Nitekim Muhammed b. İbrahim de şahne kelimesini hem sultanın mümessili hem de vali anlamında kullanır.¹⁸

XI.-XII. yüzyıllarda hanedan mensubu melik (prens) ve melikelerin (prens) idaresine tevdi edilen bölge, eyalet ve şehirlerde, vasal mahallî idarecilerin (ashâbü'l-etrâf) ülkelerinde ve doğrudan askerî idarenin yönetimindeki bölge, şehir ve eyaletlerde bir şahnenin mevcut olduğu hem belgelerdeki hem de diğer kaynaklardaki bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır. Şahnenin görevleri büyük ölçüde genel güvenlik ve şehrin bir saldırıya karşı savunulmasıyla ilgilidir. Cüveyn

10 S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, trc. Ekber N. Necef-Ahmet Annabendiyeç, İstanbul 2002, s. 342.

11 G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007, s. 127-128.

12 Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, 292.

13 David Durand Guédy, *Iranian Elites and Turkish Rulers A History of Isfahan in the Saljuq Period*, London-New York 2010, s. 117.

14 Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate, A study of Civil Administration (1055-1194)*, Harvard 1973, s. 20

15 A. K. S. Lambton, "Atebetü'l-ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", *Belleten*, S. 147, Ankara 1973, s. 384

16 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 84-85.

17 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, s. 50; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 151; Mavlavî Fadil Sanaullah, *The Decline of The Saljuqid Empire*, Culcutta 1938, s. 48, 54; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuk Empire, *The Cambridge History of Iran*, Cambdridge 1968, V, 245.

18 *Târîh-i Selcukiyân-ı Kîrman* nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1886, s. 10, 26, 33, 147, 153, 169.

şahneliğine tayin edilen Seyfeddin Yarınkuş'a verilen ferman ona halkın her sınıfına iyi davranmasını, onları rahatsız edecek davranışlardan sakınmasını, uygunsuz ve olağanüstü isteklere başvurmaktan kaçınmasını, askerlerin verebileceği zararlara karşı korunmasını, haydutları, eşkiyayı ve hırsızları bertaraf etmesini ve bunlara yataklık edenleri cezalandırmasını emretmektedir.¹⁹ Şahnelerin günümüzde polis ve jandarmanın yaptığı işlere ilaveten zaman zaman muhtesibin görev alanına giren konulara da müdahale ettiği tespit edilmiştir.²⁰

Şahnelik müessesesi XI-XII. yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğu'da hüküm süren devletlerde ve özellikle Selçuklular'da büyük bir gelişme göstermiştir. Merkezi hükümet adına görev yapan şahnelerin Büyük Selçuklular'dan önce Sâmânîler (819-1005), Gazneliler (963/1186) ve Karahanlılar (840-1212) gibi devletlerin merkez teşkilatında da kurumsal olarak mevcut olduğu bilinmektedir.²¹ Ancak tarihçiler şahnelik müessesesinin Büyük Selçuklular zamanında (1040-1157) daha önemli bir hale geldiğini genel olarak kabul ederler. Nizâmülmülk (ö.485/1092) şahnelerin, ikta sahipleri ve valilerin, reayanın hukukunu gözetmeleri gerektiğine işaret ederek onların reayanın şahsi ve mâli haklarına saygılı olmaları ve kötü muamele etmekten sakınmaları gerektiğini belirtir.²² *Atebetü'l-ketebe*'deki bir fermana göre suçlular işledikleri suçla orantılı olarak cezaya çarptırılacak, suçu sabit olmayan bir kimse cezalandırılmayacak, böylece şahneler Müslümanların haremine tecavüzde bulunmayacaklar, halkın malına el uzatmayacak, akılsızca işler yapmaktan sakınacaklar ve kesin kanıt olmadan harekete geçmeyeceklerdi.²³ Bölge, eyalet ve şehirlerde huzur ve asayiş prensip olarak şahnenin sorumluluğuna tevdi edilmiş olmakla beraber 487 (1094) yılında Bağdat'ın Kerh mahallesinde halk arasında çıkan olaylara bizzat halife ve üst düzey devlet memurlarının da müdahale ettikleri görülmektedir. Nitekim halifelik veziri Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî (ö. 488/1095) huzur ve asayişini sağlamak için olay yerine ihtiyat kuvvetlerini (cünd) göndermişti.²⁴ 495 yılı Recep ayında (Nisan-Mayıs 1102) Bağdat şahnesi İlgazi (ö.516/1122) ile Bağdat halkı arasında çıkan büyük olaylarda birçok kişi hayatını

19 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 61; A. K. S. Lambton, agm., *Bulleten*, s. 147, s. 384-385.

20 Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate*, s. 40.

21 Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. Halil Hatib Rehber, Tahran 1348, I, 20, II, 742, III, 976, Nerşahî, *Târîhu Buhâra*, trc. ve nşr. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî, Kahire, ts., Darü'l-Maârif, s. 147-148; Kurpalidis, *age.*, s. 122.

22 Nizamülmülk, *Siyâsetnâme* (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, s. 41.

23 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 25

24 İbnü'l-Esir, X, 145.

kaybetti. Bazıları da Dicle'yi geçmek isterken boğuldu. İlgazi halkı cezalandırmak için Türkmenleri toplayıp Bağdat'ın batı yakasını yağmalamak istedi. Bunun üzerine Halife Müstazhir-Billâh (1094-1118), Kadı'l-kudat ile meşhur fakih Kiyâ el-Herrâsî'yi (ö. 504/1110) İlgazi'ye gönderip yağma ve tahribattan vazgeçmesini sağladı.²⁵ Bundan dolayı Nizâmülmülk muhtesiplerin, reislerin, âmil ve şahnelerin yetkilerini kötüye kullanmaları ihtimaline karşı devamlı olarak kontrol edilmeleri gerektiğini belirtir.²⁶

Atebetü'l-ketabe'de şehir ve eyaletlere şahne tayiniyle ilgili üç fermana yer verilmiştir ki, bunların üçünde de Türk asıllı en yüksek rütbeli komutanların (sipehsâlâr) şahne atandığı görülmektedir. Bu belgelere göre sultanın güvenine mazhar olmuş kişilerden seçilen şahneler emrinde çalışan hâcib ve memurları kontrol ve teftiş eder ve gerektiğinde onları görevden alırdı.²⁷ Şahneler bu göreve sultanın yanında, vezir, hanedan mensubu melik ve melikeler, vasa mahalli emirler (ashâbü'l-etrâf), valiler, reisler ve ikta sahipleri tarafından da tayin edilirdi.²⁸ Sultan Sencer devrinde (1118-1157) Cüveyn şahneliğine tayinle ilgili bir fermanla şu bilgi ve hükümlere yer verilmektedir:

“Birkaç yıldır Cüveyn şahneliği Sultan Sencer'in kız kardeşi Tacü'd-dünya ve'd-din Nur Bilge Hatun'un divanına ve onun naiplerine ve güvendiği insanlara tevdi edilmiştir. Şahnelik görevi Nur Bilge Hatun'un divanı tarafından Sipehsâlâr Seyfeddin Yarınkuş'a verilmiştir. O mükemmel vasıflara sahip ve çalışkan bir insandır. O reaya iyi davranmakta ve onların yükünü hafifletmeye, güvencelerini arttırmaya çalışmaktadır. Bundan dolayı biz yeni bir ferman (misâl) çıkardık ki, Seyfeddin görevini yerine getirirken kendine güven duysun. Asilzâdeler (ehl-i büyûtât), imam, kadı, ulema ve duaları sayesinde mesut ve bahtiyar olduğumuz ve Allah'ın rızasını kazandığımız din adamlarına hürmet göstereceğiz”²⁹.

Bu bilgilerden şahnelerin devlet içinde önemli nüfuza sahip oldukları, emirleri altında naip, hizmetçi, mutemet memurlar ve askerî birliklerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Hille Emîri Melikü'l-Arab Seyfüddevle Sadaka 499 (1106) yılında Basra'ya girmiş

25 İbnü'l-Esîr, X, 337-338.

26 Nizâmülmülk, *age.*, s. 59.

27 Kurpalidis, *age.*, s. 121-127.

28 Kurpalidis, *age.*, s. 15.

29 Mentecebüddin Bedî', *age.*, s. 61; Kurpalidis, *age.*, s. 124-125.

ve şehir halkına aman verip şehre bir şahne tayin ettikten sonra Hille'ye dönmüştür (3 Cemaziyelahir 499/10 Şubat 1106)³⁰. Sipehsâlâr İnanç Bilge Beg'in Mâzenderân Valiliğine tayiniyle ilgili bir fermanla onun kendisi için akıllı, kusursuz ve reayayı emanet edebileceği bir şahne seçmesi ve bu şahnenin de kurallara sıkı bir şekilde uyması emredilmektedir.³¹ Lambton bazı kaynaklarda geçen “şihnegân-ı vülât” tabirinden hareketle valilerin de kesin olarak şahne tayin etme yetkisine sahip olduklarını söyler.³² Anlaşılan şahneler bazı şehir ve kasabalara naipler tayin ederek veya hâciblerini göndererek orada huzur ve güvenliği sağlardı.

Selçuklular'da şahnelik Orta Çağ'daki çeşitli meslek ve memuriyetlerde görüldüğü üzere babadan oğula intikal ederdi. Bundan dolayı bazı ailelerin “İbnü'ş-Şihne” (İbnü'ş-şahne) künyesiyle tanındığı görülür. Mesela, Belh valiliğine ilaveten şahne tayin edilen İmadüddevle ve'd-din Ebü'l-Feth b. Ebû Bekir'in atama menşurunda daha önce dedesinin ve babasının da bu görevde buldukları, babası ve dedesinin tasarrufuna tevdi edilmiş olan ikta ve emlâke onun da sahip olacağı belirtilmektedir.³³ Yine Ebül-Feth b. Ebû Bekir'in Belh valiliği ve şahneliği için verilen fermanla “*Babasının makam ve payesini oğula vermek ve onları içten ilgi ve ihtimam dolu sinemizde yetiştirmek saltanatımızın töreleri arasındadır*”³⁴ denilerek görevin babadan oğula intikal ettiği vurgulanmaktadır.

Şahnelere sultan tarafından at, elbise, kıymetli taşlarla süslü bir yüzük, kılıç, kemer, kalkan, davul, bayrak, çadır ve vasal hükümdarlara, pehlivan ve sipehsâlârlara (İsfehşâlâr) has bazı nişanlar verilir ve kendilerine bir saray tahsis edilirdi.³⁵ Sultan Berkyaruk'un büyük kumandanlarından Emir Ayaz'ın 498 yılı Cemaziyelahir ayında (Şubat-Mart 1105) daha önce şahne Sa'düddevle Gevherâyin'in kaldığı sarayda büyük bir ziyafet düzenlemesi³⁶ dikkate alınırsa şahnelerin kendilerine has sarayları olduğu söylenebilir.

Şahne tayiniyle ilgili bir fermanla önce bu göreve atanacak olan İmadüddevle ve'd-din Kamac'ın yetkileri sıralanmakta, ondan sonra da şahne sıfatıyla yerine

30 İbnü'l-Esîr, X, 404.

31 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 15, Kurpalidis, *age.*, s. 110.

32 A. K. S. Lambton, “Atebetül-ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, çev. Nejat Kaymaz, *Bellelen*, S. 147, Ankara 1973, s. 367-368.

33 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 76-77; krş. Agacanov, *age.*, s. 344-345.

34 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 72.

35 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 74.

36 İbnü'l-Esîr, X, 382, 387.

getirmesi gereken görevler açıklanmaktadır. *Atebetü'l-ketabe'*deki bir fermanda şahnenin yapacağı ve söyleyeceği her şeyin sultanın izni ve takdirine bağlı olduğu, ahirette de kendisinden hesap sorulacağı hatırlatılmaktadır.³⁷ Ayrıca onun görevini yerine getirirken kendisine yardımcı olacak naipler tayin etmesi istenmektedir. Bu naiplerin Divân-ı Mezâlim kararlarını uygulamak,³⁸ suçluları cezaya çarptırmak ve bunu infaz etmek, yağma ve isyana teşebbüs edenleri tedip etmek, müminlerle ulema ve irfan sahiplerini korumak ve yollarda emniyeti sağlamakla görevli oldukları belirtilmektedir. Onların asilzadelerin (ehlü'l-büyûtât), imam, ulema ve kadıların menfaatlerini korumak zorunda oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca şahneler ayyâr, hırsız ve her çeşit kötülüğe bulaşmış insanların (müteaddiyân), fesat ehlinin (mütemerridân) ve isyancıların (fitne ehli) cezalandırılmaları konusunda onlarla istişare etmelidir. Suçlulara yardım ve yataklık edenler de aynı şekilde şahneler tarafından cezalandırılmalıdır. Bu ifadelerden şahnelerin kadı ve ulema ile yakın iş birliği içinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu arada şahnelere vergisini ödeyen halkın memur ve askerlerin kötü niyet ve muamelelerinden korunması gerektiği hatırlatılmaktadır.

Divân-ı şihneğide (şahnelik divanı) çalışan memur ve naipler fitne-fesat çıkaran ve ahlaksızlık yapanların o şehirden sürgün edilmesiyle ilgili görevleri de yerine getirmek zorundaydı.³⁹ İktalara tayin edilen şahneler buralarda oturan köylü ve zanaat erbabı arasında nizam ve asayişini temin edip huzur ve güvenliği sağlamakla mükellefti. Kaynak ve belgelerdeki bilgiler değerlendirildiğinde şahnelerin esas itibarıyla sorumlulukları altındaki bölge ve şehirlerde yaşayan halkın refahı, huzur ve güvenliğini temin etmek, herhangi bir saldırı karşısında şehri savunmak, meydana gelen fitne ve karışıklıkları bastırıp asayişini sağlamak ve suçluları cezalandırmakla görevli oldukları zorba, hırsız ve fesatçıları yakalayıp o bölge veya şehirden uzaklaştırmak, şehirlerde sivil idarenin en büyük temsilcisi olan amîdler ile iş birliği yapmak zorunda oldukları anlaşılmaktadır.

Amîdler başlangıçta şahneden daha fazla nüfuza sahipti. Mesela, Irak amîdi bütün bölgenin idaresinden sorumlu idi. Bağdat ve Irak amîdleri tıpkı şahneler gibi sultanın hilafet merkezindeki temsilcisi durumundaydı. Ancak daha sonra şahneler şahsi nüfuzları ve otoriteleriyle de paralel olarak daha güçlü bir konuma

37 Müntecebüddin Bedî, *age.*, s. 78, krş. Lambton, agm., *Bulleten*, S. 147, s. 368-369.

38 Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", *Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, V, 228, 271.

39 Müntecebüddin Bedî, *age.*, s. 79.

geldiler. Özellikle Alp Arslan'ın son zamanlarında amîdlerin şahnelere karşısında ikinci planda kaldığı, onların bu tarihten itibaren sadece mâli ve idari meselelerle ve özellikle iktâ işleriyle uğraştıkları, diğer görev ve yetkileri şahnelere devrettikleri, şahnenin eyalet ve vilayetlerdeki en yüksek memur statüsüne sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰

Şahneler imam, kadı, müftü ve ulemanın tavsiyelerini dinlemek ve evkaf mütevellisine ve onun vekiline destek olmak zorundaydı.⁴¹ Onların rızasını almadan divan-ı şihnegîden hiçbir karar çıkarılamazdı. Bir fermanda Gülpayegân şahnesi naibine Kadı Mecdüddin Muhammed'e saygı gösterilmesi, dinî meselelere öncelik verilmesi ve kadının verdiği hükümlerin uygulanması konusunda canla başla çalışması emredilmektedir.⁴² Naipler suçluları cezalandırırken imamlara, müftülere ve ulemaya danışmak, konuyla ilgili olarak onlardan fetva almak ve şeriat esaslarına göre faaliyette bulunmakla mükellefîler. Kurpalidis şahnelerin faaliyetlerini şehir reisinin başkanlığındaki divân-ı riyâset ile istişare ederek yürüttüğünü belirtir.⁴³

Şahnelerin kendilerine mahsus divanları (divan-ı şihnegî) vardı. Sultan Sencer'in kız kardeşi Nur Bilge Hatun'un şahne tayin ettiği Seyfeddin'den divan-ı şihnegînin başına Sikatü'd-din adlı naibini getirmesi ısrarla istenmektedir. Burada alınan kararları uygulamak ve vergi tahsil etmekle görevli âmillerin karşılaştıkları zorluk ve sıkıntıların bertaraf edilmesinde onlara yardımcı olmak şahnelerin görevleri arasındaydı. Ayrıca şahneler çarşı ve pazarları denetleyen muhtesiplerle çeşitli vakıfların başında bulunan mütevellilerin karşılaştığı sorunların da halledilmesine yardımcı olurlardı.

Sultan Sencer döneminde (1118-1157) şahnelik makamıyla valilik makamının birleştirilmek istendiği söylenebilir. Nitekim İmadüddin Ebü'l-Feth b. Ebû Bekir b. Kamac'a Belh ve Belh'e tabi yerlerin valiliği (eyalet) ve şahneliğine tayin edildiği belirtilmektedir.⁴⁴ Sultan Sencer devrinde şahne tayiniyle ilgili bir fermanda: *"Suçluların cezalandırılması, zulüm ve fesadın önlenmesi, doğru ve güzel ahlak sahiplerinin desteklenmesi, yollarda güvenliğin sağlanması, karışıklık ve eşkıya tehdidinin bulunduğu yerlere, haberdar oldukları şeyleri eyalet makamının (vali) vekillerine bildirecek güvenilir müfettişler*

40 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1992, III, 218.

41 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 45-46, 53, 61.

42 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 45-46; Lambton, agm., *Bulleten*, S. 147, s. 367.

43 Kurpalidis, *age.*, s. 119.

44 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 77, krş., A. K. S. Lambton, agm., *Bulleten*, S. 147, s. 384.

(*rukabâ-i ümenâ*) atanması"⁴⁵ vali, şahne ve naibinin görevleri arasında sayılmaktadır.

İmâdüddin Ebü'l-Feth'e bunların dışında verilen görevler eyaleti korumak, halka adaletle muamele etmek, eşitliği göz önünde tutup zulmü önlemekten ibarettir. Bu fermanla muhtemelen onun vali olarak yerine getirmesi gerekenlere vurgu yapılmaktadır. Dihistan şahnesi ve vali naibi olarak tayin edilen Sipehsâlâr Cemaleddin için düzenlenmiş olan belgede de⁴⁶ aynı hususlara temas edildiği görülmektedir ki bütün bu hususlar yukarıda belirtilen düşüncüyü destekler mahiyettedir.

Selçuklular göçebe Türkmenler'in yoğun olarak buldukları bölgelere de Türkmenlerden sorumlu şahne tayin etmişlerdir. Türkmenler Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda önemli hizmetlerde bulunmuşlarsa da daha sonraki dönemde merkezî idareyle önemli sorunlar yaşamışlardır. Nizâmülmülk de *Siyasetnâme*'de bu hususa dikkat çekerek şöyle der:

"Her ne kadar sayıları çok olan Türkmenlerden üzüntü ve sıkıntı meydana gelmişse de onların devlet üzerinde çok hakları vardır. Çünkü devletin kuruluşunda hizmet etmiş ve sıkıntılara katlanmışlardır. Ayrıca onlar sultanın akrabaları cümlesindedir. Onlar tıpkı saray gulâmları gibi hizmete alınırsa Selçuklu hanedanı aleyhindeki fikirleri yok olur... Böylece devletten nasipsiz kalmazlar. Hükümdar şöhrete kavuşur, onlar da memnun kalırlar."⁴⁷

Atebetü'l-ketebe'de İnanç Bilge Uluğ Candar Beg'in Türkmenler üzerine şahne tayin edilmesiyle ilgili fermanla onların özel bir sınıf teşkil ettiği vurgulanmakta⁴⁸ ve onların isyana eğilimli olduklarına işaret edilmektedir. Türkmen şahneliğine yapılan tayinler sultanın özel fermanıyla gerçekleşirdi. Bu fermanların birinde Ulu ve muzaffer Sipehsâlâr İnanç Bilge Uluğ Cândâr Bey'in Gurgân (Cürcân) ve çevresindeki Türkmen emîr ve reisleri üzerinde idare ve yönetim hakkı (şihneği ve timar deşt) vardı. Belgede şahneye vergi ve haracı toplama hakkı (hukuk ve rüsûm-ı şihneği) tanınmakta, ancak onların yeni vergi ve haraç ihdas etme yetkilerinin olmadığı vurgulanmaktadır. Fermana göre bu şahneler yaylak ve su kaynaklarını taksim etmekle görevliydi. Menşurda Türkmenlerin kendi çadırlarını yönetme hakkına müdahale edilmiyordu. Türkmenler üzerine tayin edilen şahnelerin görevi

45 Müntecebüddin Bedî, *age.*, s. 79, krş., A. K. S. Lambton, agm., *Belleten*, S. 147, s. 384.

46 Müntecebüddin Bedî, *age.*, s. 85.

47 Nizâmülmülk, *age.*, s. 132.

48 Müntecebüddin Bedî, *age.*, s. 81; Lambton, agm., *Belleten*, S. 147, s. 386.

Türkmen reislerinin kendilerine gösterilen yaylak ve su kaynakları yüzünden birbirlerini tehdit etmelerini ve kaba kuvvete başvurmalarını engellemekti. Türkmen reis, kumandan ve sâlârları isteklerini kendi şahnelerinin divanına arz ederlerdi.⁴⁹ Fermanda onların Uluğ Candar Bey'e mutlak itaat edip naiplerine, yardımcılarına rüsûm-ı şihnegîyi ödemek zorunda oldukları belirtilmekte ve böylece sultanın merhamet ve mükâfatıyla şeref bulmaları istenmektedir.⁵⁰

Atebetü'l-ketebe'de yer alan ve "Der Ma'nî-yi Şihnegî-yi Türkmanân ve İktâ'ât-ı Diğer" başlığı altında kaydedilen bir fermanda Türkmenler üzerine ve iktalara tayin edilen şahnelerin görevleriyle ilgili olarak şu satırlara yer verilmektedir:

"Biz işbu fermanımızla Gürgân'daki iktaların emîr-i isfehşâlâr-ı eccl-i kebîr Cemâleddin adına kayıtlı olduğunu teyit eder ve Dihistan şahneliğini ve bu bölgenin naipliğinin (niyabet-i eyâlet) ve Şehristan ve diğer yerlerin ve aynı şekilde bu bölgedeki Türkmen ordusunun (haşem) onun emrine itaat etmesini, bu fermân-ı âlinin ona teslim ettiği bölgelerdeki asilzâde (ehl-i büyûtât) ve reyanın, yerleşik ve göçebelerin ona tabi olmasını emrediyoruz. Emir Cemaleddin onlara iyi davranın ve bütün ahalinin korunması için gayret göstereyin, devletin önemli işleriyle meşgul olsun! Ferman buyrulur ki, Mangışlak ve Şehristan bölgelerinin emirleri, asilzadeleri ve sâlârları (kumandanları), Dihistan'ın bütün tebaası bizim emirlerimize gereken dikkati göstereyin. Cemâleddin'e itaat arz eden insanların arasına katılınsınlar. Ona faydalı tavsiyelerde bulunsunlar. Onun rızasını almadan hareket etmesinler, onun yardımcılarına (nüvvâb) itaat edip sözlerini dinlesinler".⁵¹

Bu fermandan Türkmenlerin kendi boy ve kabile reislerine bağlı oldukları, bu Türkmen reis ve kumandanlarının (sâlâr ve mukaddem) emrinde belirli sayıda hane ve ailenin bulunduğu, Türkmenlerin devletin kendilerine tahsis ettiği otlak ve su kaynaklarından istifade ettikleri, güçlü ve nüfuzlu emirlerin daha verimli ve daha bol su kaynaklarını kendilerine ayırdıkları anlaşılmaktadır.⁵² Mehmet Altay Köymen de Türkmen şahneleriyle ilgili olarak Türkmenler üzerine tayin edilen şahnelerin daha az ve sınırlı yetkilerle donatıldığını, onların sadece asayiş ve huzuru sağlayıp, kabile ve boyların sahip olduğu merâların sınırlarını tespit etmek, devleti kabile reisleri nezdinde temsil etmek, devletle bu reisler arasında irtibatı

49 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 84-85; Agacanov, *age.*, s. 345-346.

50 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 82.

51 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 84-85.

52 Agacanov, *age.*, s. 346-347.

sağlamak ve vergileri tahsil etmekle mükellef olduklarını kaydeder.⁵³ Türkmenler de bu hizmetler karşılığında hukuk-ı merâ'î yanında şahne ve naiplerinin belirlediği diğer bazı vergileri ödemekle yükümlü idiler. Agacanov Türkmenler üzerine atanan şahnelere ilgili değerlendirmesinde “*Selçuklulardaki şahnelik feodal müessesesi Selçuklu hanedanı mensuplarının, Horasan, Gürgân ve Dihistan Türkmenlerini sömürme ve hükmetme silahıdır*”⁵⁴ derse de Büyük Selçuklu Devleti’nin takip ettiği politika dikkate alındığında istisnalar dışında bunun abartılı ve haksız bir yorum olduğu anlaşılacaktır.

Şahne ve naipleriyle divân-ı şihne’de görevli memur ve âmillerin zaman zaman Türkmenlerden ve yerleşik âyandan haksız vergi topladıkları görülmektedir. Nitekim *Atebetü’l-ketebe*’de yer alan bazı fermanlarda bu yüzden meydana gelen karışıklıklara dikkat çekilmektedir.⁵⁵ İsyân eden bölgelerin yönetimi şahne ve naipleri devre dışı bırakılarak merkezden yönetilirdi. *Atebetü’l-ketebe*’de yer alan fermanlardan birinde Gürgân ve civarında yaşayan ve isyân eden halkın idaresinin doğrudan büyük divana bırakıldığı ve naip olarak Emir İzzeddin’in tayin edildiği belirtilir.⁵⁶

Müntecebüddin Ali b. Ahmed’in de aynı maksatla şahne tayin edildiği belirtilmektedir. Buna göre o gerekli tedbirleri alarak, kumandan ve askere in’âm ve ihsanda bulunacak, ikta ve maaşlarını arttırarak halkı sıkıntıdan kurtaracak, divân-ı riyâsete (bölge yönetimi) bağlı şahne ve âmillerinin görev ve yetkilerini nizama sokacak, yeteneksiz memurları bölgeden uzaklaştırıp dürüst ve kabiliyetli insanları göreve getirecek ve böylece bölgede huzur ve asayiş sağlayacaktır. Ferman şu satırlarla sona eriyordu: “*Biz Müntecebüddin’den bizden duyduklarını tebaaya iyice anlatmasını, onlarla ilişkilerinde bizim bütün lütuf ve merhametimizi yansıtmalarını, ikta sahiplerine (muktâlar) vali ve mutasarrıflara (mali işleri denetleyenlere) ise bütün reaya ile iyi münasebetler tesis etmesini buyurduk. Onlar haksız vergi toplamasınlar ve yeni vergiler ihdas etmesinler!*”⁵⁷

Şahneler Türkmenler arasındaki olaylara müdahale etmek, Türkmenlerin halkın arazi ve emlakine zarar vermelerini, diledikleri toprakları istilaya kalkışmalarını

53 M. Altay Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı”, *AÜDTCFD*, V/2 Ankara 1947, s. 161.

54 Agacanov, *age.*, s. 347.

55 Müntecebüddin Bedî, *age.*, s. 30-39.

56 Müntecebüddin Bedî, *age.*, s. 30-31.

57 Müntecebüddin Bedî, *age.*, s. 67-69.

önlemekle de görevliydiiler.⁵⁸ Çünkü sultanların akrabası ve has reayası olan⁵⁹ Türkmenler (Türkânân) taşra valilerinin emirlerini dinlemiyor ve başlarına buyruk hareket ediyorlardı.⁶⁰ Bu yüzden onları disiplin altına almak amacıyla ayrı bir şahnenin tayin edilmesi gerekiyordu. Oğuzlar zaman zaman Selçuklu tahsildarlarının kötü muamelesi yüzünden devlete isyan etmişlerdir. Sultan Sencer'in Belh valisi olan Emîr-i Sipehsâlâr İmadüddeve ve'd-din Kamac bazı olaylar üzerine sultanın huzuruna çıkıp Oğuzlar'ın (Türkmenler) Belh'e yakın yerlere tahakküm ettiklerini belirttikten sonra eğer kendisini onlara şahne tayin edecek olursa “*onların başlarını ezip cezalarını vereceğini ve vergilerini 30.000 koyun olarak tahsil edeceğini*” söyledi.⁶¹ Bu sözlerden etkilenen Sultan Sencer, Kamac'ın, memluklerinden biri olmasına rağmen adeta hanedan mensubu bir melik gibi devlet için çalıştığını ve bundan dolayı da hükümdarlık ve imparatorlukta paydaş ve ortak olduğunu belirtir.⁶²

Emir Kamac Belh'e dönünce Türkmenlerin üzerine bir naip (şahne) gönderdi. Ancak onlar bu şahneyi hiç dikkate almadılar ve önemsemediler. “*Biz sultanın has kullarıyız*” deyip şahneyi kovdular. Kamac, oğlu Melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib Ebû Bekir Alâeddin ile birlikte Oğuzlar'a saldırdıysa da başarılı olamadı ve her ikisi de hayatlarını kaybettiler (Muharrem 548/Nisan 1153)⁶³. Kamac'ın yerine torunu Ebû'l-Feth Ahmed b. Ebû Bekir Alâeddin getirildi.⁶⁴

Türkmen reisleri üzerine tayin edilen şahnenin yetkileri menşûr ve kaynaklardan da anlaşıldığı gibi eyalet ve şehirlere tayin edilen şahnelerin sahip olduğu

58 Bu konuyla ilgili bir menşûr için bk. Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 84-85.

59 Fuat Köprülü Türkmen kabile reislerinin kendilerini doğrudan doğruya Selçuklu sultanının şahsına bağ hissettiklerini belirtir. “Osmanlı İmparatorluğu'nun Menşei Meselesi”, *Bellelen*, S. 28, Ankara 1943, s. 273-274.

60 Râvendî, I, 173-174.

61 Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî bu hadiseyi şöyle anlatır: “Emir-i İsfefsâlâr Kamac Dârü'l-Mülk Merv'e gelip sultana şöyle dedi: “Oğuzlar tamamen müstevli olmuşlardır. Uygunsuz davranışlarda bulunuyorlar. Bendenizin vilayetine (Belh) yakındırlar. Eğer Hüdavend-i âlem onların şahneliğini bu kuluna lütfederse, bendeniz onları kahredip cezalandırır ve vazife-i matbah-ı hâs olarak mutfağa her yıl 30.000 koyun gönderirim” *Camî'u't-Tevârih Târih-i Âl-i Selçûk*, Ankara 1960, II/5, s. 93, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Selçuklu Devleti*, İstanbul 2010, s. 180.

62 Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 75, Lambton, agm., *Bellelen*, S. 147, s. 372.

63 Râvendî, I, 173-174, 177; Kurpalidis, *age.*, s. 127-128; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984, II, 411-412; Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *DİA*, XXXIII, 328.

64 Kurpalidis, *age.*, s. 112.

yetkilerden daha azdır. Buna göre Türkmen reisleri üzerine tayin edilen şahnelerin yetkileri devleti kabile reisleri nezdinde temsil etmek, devletle onlar arasındaki irtibatı sağlamak, mera ve su kaynaklarını tespit etmek, yerleşik halkın rahatsız edilmelerini önlemek ve son olarak da Türkmenlerin ödemeleri gereken vergileri tahsil etmekten ibarettir.

Şahneliği kurumsal olarak ele alıp değerlendirdikten sonra şimdi de müessesenin kronolojik seyrini anlatmak ve şahnelerin müdahale ettiği çeşitli olaylara ve taht mücadelelerindeki rollerine işaret etmek istiyoruz.

Kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla Selçuklular'ın ilk şahnesi muhtemelen İbrâhim Yinal'dır (ö. 451/1059). Tuğrul Bey'in (1040-1063) ana bir kardeşi İbrâhim Yinal Selçuklular'ın kuruluş yıllarında Nişabur şahnesi olarak görev yapıyordu (429/1038). Gaddar bir insan olduğu için halkın Şeyh Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr'a (ö. 440/1049) şikâyet ettiği İbrâhim Yinal sonunda Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr'ın nasihatıyla halka zulmetmekten vazgeçmiş ve iyi bir insan olmuştur.⁶⁵

Kaynaklar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra sıklıkla Bağdat şahnelerinden bahseder. Daha önce de temas edildiği üzere Bağdat şahnelerinin diğer şahnelerden en önemli farkı onların sultanın hilafet merkezinde ve halife nezdindeki temsilcisi olmasından kaynaklanıyordu. Bunlar Bağdat'ta hutbenin halifenin de muvafakatıyla sultan adına okutulmasında birinci derecede rol oynuyorlardı. Özellikle fetret devrindeki taht kavgaları sırasında Bağdat'ın hutbe okutma mücadelelerine sahne olduğu görülmektedir. Bağdat'ta meydana gelen olaylar başta halife olmak üzere ulema, kâdılıkudât, müderrisler ve bütün halkı rahatsız ettiği için buraya tayin edilen şahnelerin daha otoriter, daha nüfuzlu ve daha güçlü olmasına özen gösteriliyordu.

449 (1057) yılında Arslan el-Besâsîrî'nin (ö. 451/1060) Bağdat'a gelip Halife Kâim-Biemrillâh'ı (1031-1075) sürgüne gönderdiği ve Reisü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime'yi öldürdüğü tarihlerde Aytakin es-Süleymânî (Aytakin b. Süleyman) Bağdat şahnesi idi ve olaylar sırasında Hulvan'a kaçmıştı.⁶⁶ Tuğrul Bey 451 (1059) yılında Bağdat'a geldi ve 452 yılı Rebiülevvel ayında (Nisan 1060) oradan ayrılırken azatlısı ve yakın dostu Emîr Porsuk'u (ö. 490/1097) Bağdat şahnesi tayin etti.⁶⁷

Alp Arslan tahta çıktıktan sonra Reisü'l-Irakayn Ebû Ahmed en-Nihâvendî

65 Muhammed b. Münevver, *Tevhidin Sırları*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2003, s. 130-131.

66 Râvendî, I, 106.

67 İbnü'l-Esir, X, 8-9.

ile şahne tayin ettiği Türk asıllı kumandan Aytekin es-Süleymânî'yi Bağdat'a gönderip burada hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Halife Kâim-Biemrillah 7 Cemaziyelevvel 456'da (27 Nisan 1064) düzenlediği merasimle Alp Arslan'ın saltanatını tasdik etti ve Bağdat'ta adına hutbe okuttu.⁶⁸ Aytekin es-Süleymânî Sultan Alp Arslan'ın yanına başkent Rey'e dönerken yerine oğlunu şahne naibi olarak Bağdat'ta bırakmıştı. Oğlu halifenin memluklerinden birinin ölümüne sebep olduğu için Halife Kâim-Biemrillah Aytekin es-Süleymânî'nin şahnelikten azledilmesini istedi. Ancak Nizâmülmülk hilafet makamının bu isteğini dikkate almayıp Aytekin'in iktalarına Tekrît'i de ilave etti. Aytekin Bağdat'a gelip halifeden özür dilediyse de (Rebiülevvel 464/ Aralık 1071) halife onun azledilmesinde ısrar etti. Neticede hem Sultan Alp Arslan hem de Nizâmülmülk'ün muvafakatiyle Aytekin es-Süleymânî azledilip yerine Sa'düddevele Gevherâyin getirildi.⁶⁹

Gevherâyin'in şahneliği döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Bağdat'taki itibarı en üst seviyeye ulaştı. Gevherâyin halifeye bizzat muhatap oluyor, sultanın isteklerini halifeye, halifenin taleplerini de sultana iletiyordu. Cemaziyelahir 464 (Şubat-Mart 1072) tarihinde Bağdat'ta çıkan olaylar hilafet vezirinin isteğiyle şahne Gevherâyin tarafından bastırılıp huzur ve güven sağlandı.

Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab topraklarındaki bölge, eyalet ve şehirlerde olduğu gibi Hârizm'de bir şahnenin (veya valinin) görev yaptığı anlaşılmaktadır. Sultan Melikşah'ın taştârı Anuştekin Garçeî kaynaklarda Hârizm üzerindeki tasarrufundan dolayı Hârizm valisi⁷⁰ veya Hârizm şahnesi⁷¹ olarak kaydedilir. Sultan Melikşah ve halefleri zamanında şahneler şahsî nüfuz ve meziyetleriyle halk üzerinde otorite tesis etmeye ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu en üst seviyede temsil etmeye devam ettiler. Mesela, şahne Gevherâyin Sultan Melikşah döneminde hilafet makamının itirazlarına rağmen kapısında üç namaz vakti nevbet çaldırmayı sürdürdü.⁷²

68 İbnü'l-Esir, X, 35, krş. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, III, 55; Cl. Huart, "Bursuk", *IA*, II, 819.

69 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, Haydarâbâd-Dekken 1359, IX, 115; İbnü'l-Esir, X, 70. Sa'dü'd-devle Gevherâyin Büveyhiler'den Ebû Kâlicâr'ın Türk memluklerinden biriydi. Ona da Hüzistanlı bir kadından intikal etmişti. Ebû Kâlicâr'dan sonra oğlu Ebû Nasr'ın hizmetine giren Gevherâyin onun ölümü üzerine de Sultan Alp Arslan'ın hizmetine girdi (İbnü'l-Cevzi, IX, 115-116).

70 V. V. Barthold, *Mogol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 346.

71 Atamelik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988, II, 2.

72 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 53.

Kirman Selçuklu Devletinin kurucusu Kavurd 465 (1073) yılında Melikşah'a isyan etmiş ancak mağlup olmuş ve kaçarken yakalanıp hapsedildiği çadırda Gevherâyin tarafından öldürülmüştür.⁷³ Yine Sultan Melikşah devrinde Bağdat'ta Amîd Kemâlî'l-Mülk ve çoğu zaman da Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk (ö. 494/1101) sivil idarenin başında bulunuyordu. Onların müdahalesine rağmen çözülemeyen problemler şahne Gevherâyin tarafından kuvvet kullanılarak çözümlüyor ve karışıklıklara son verilip huzur ve asayiş sağlanıyordu.⁷⁴ Şahnelerin emrinde kalabalık bir ordu mevcuttu.⁷⁵

Şahnelerin taht kavgaları sırasında önemli rol oynadıkları görülmektedir. Bağdat şahneleri de destekledikleri taht iddiaları adına Bağdat'ta hutbe okunması için ciddi gayret sarf eder, hatta halife nezdinde ısrarda bulunurlardı. Sultan Melikşah vefat ettiği sırada İsfahan şahnesi olan Emir Bilge Beg Sermez, Mahmud b. Melikşah'ın (1092-1094) sultanlığını desteklemişti. Sultan Berkyaruk (1092-1104) İsfahan'ı kuşatınca İsfahan şahnesi Emir Bilge Beg Sermez ile Emir Üner, Berkyaruk'a İsfahan'dan uzaklaşması şartıyla Sultan Melikşah'ın hazinesinden 500.000 dinar verdiler. Berkyaruk da bu teklifi kabul edip oradan ayrıldı. Sultan Berkyaruk daha sonra amcası Tutuş'a yenilip İsfahan'a sığınınca şahne Bilge Beg Sermez onu Meydan Köşkü'nde tevkif etti.⁷⁶ Terken Hatun da ölüm döşeğindeyken İsfahan şahnesi Emir Sermez'i yanına çağırıp ondan ülkeyi oğlu Mahmud adına idare etmesini istedi. Bu sırada İsfahan şahnesi Bilge Beg'in emrindeki 10.000 Türk süvarisi Mahmud b. Melikşah'ı destekliyor ve İsfahan'ı onun adına koruyordu.⁷⁷ Bu olay yukarıda işaret ettiğimiz gibi şahnelerin askerî bir hüviyet taşıdıklarına ve emirlerinde hatırı sayılır bir kuvvet bulduklarına açık bir delil teşkil eder.

Sultan Melikşah tarafından 485'te (1092) Merv şahnesi tayin edilmiş olan Emir Kodan onun ölümünden sonra hanedan mensupları arasında başlayan taht kavgaları sırasında Arslan Argun'u desteklemiş, o da bu sayede Belh, Tirmiz, Nişabur gibi önemli şehirler başta olmak üzere bütün Horasan'a hâkim olmuştu.⁷⁸

Sultan Melikşah'tan sonraki saltanat davasının güçlü adaylarından Tacüddevele

73 Bündârî, *age.*, s. 49; İbnü'l-Cevzî, VIII, 278.

74 Kafesoğlu, *age.*, s. 153.

75 Bündârî, *age.*, s. 53

76 Râvendî, I, 138-139.

77 İbnü'l-Esir, X, 240.

78 İbnü'l-Esir, X, 205, 262-263.

Tutuş, Aksungur ve Bozan gibi muhaliflerini öldürmek suretiyle bertaraf edince Halife Müstazhir-Billah'a haber gönderip hutbeyi Büyük Selçuklu Sultanı sıfatıyla kendi adına okutmasını istedi. Bağdat şahnesi Aytekin Cab'ın da ısrarlarıyla Şevval 487'de (Ekim-Kasım 1094) hutbe Tutuş adına okundu.⁷⁹

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar (1105-1118) arasında cereyan eden taht kavgaları sırasında başlangıçta Berkyaruk'un saflarında yer alan Gevherâyin daha sonra Muhammed Tapar'ın giderek güçlenmesi üzerine, Musul Emîri Kürboğa, el-Cezire Hâkimi Çökürmüş ve diğer bazı emîrlerle birlikte Muhammed Tapar'ı desteklemeye karar verdi ve müttefikler buldukları şehirlerde onun adına hutbe okuttular. Muhammed Tapar bu arada şahne Gevherâyin'i Bağdat'a göndererek kendi adına hutbe okutmasını istedi. Bu isteğe uyan Halife Müstazhir-Billah da 17 Zilhicce 492'de (4 Kasım 1099) Muhammed Tapar adına hutbe okuttu ve onu meşru Büyük Selçuklu Sultanı ilan etti.⁸⁰ Ancak Berkyaruk Hille Emîri Seyfüddevle Sadaka ve diğer bazı emirlerin kendisine katılmasıyla yeniden güçlendi ve 15 Safer 493'te (31 Aralık 1099) Bağdat'ta kendi adına hutbe okutmayı başardı.⁸¹

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında Sefidrûd'da cereyan eden ve Gevherâyin, Kürboğa, Sürhâb b. Bedir gibi kumandanların da Berkyaruk'un safında yer aldığı savaşta Berkyaruk yenilmiş, Gevherâyin savaştan sonra kaçarken Horasanlı biri tarafından yakalanıp öldürülmüştür (4 Recep 493/15 Mayıs 1100).⁸² İsfahan şahnesi Emir Bilge Beg Sermez ise söz konusu savaşta Muhammed Tapar'ın yanında yer almıştı.⁸³

Şahne Gümüştekin el-Kaysarî 23 Rebiyülevvel 496 (4 Ocak 1103) tarihinde Bağdat'ta hutbeyi Berkyaruk adına okuttu.⁸⁴ Ancak Berkyaruk ile arası açılan Sadaka ve İlgazi Gümüştekin'i Bağdat ve Vâsıt'tan uzaklaştırarak hutbeyi Muhammed Tapar adına okuttular (496/1103).⁸⁵ 498(1105) tarihinde Bağdat'a gelen şahne İlgazi divanı toplayıp Melikşah b. Berkyaruk adına hutbe okunmasını istedi ve 24 Rebiyülahir 498 (13 Ocak 1105) Cuma günü hutbe Büyük Selçuklu

79 İbnü'l-Kalânisî, *Ẓeylû Tarihü Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 127; İbnü'l-Esir, X, 233-234, 240, krş. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 40.

80 İbnü'l-Cevzi, IX, 109; İbnü'l-Esir, X, 289.

81 İbnü'l-Cevzi, IX, 112; İbnü'l-Esir, X, 293; krş. Özaydın, *Berkyaruk Devri*, s. 60.

82 İbnü'l-Esir, X, 294-295, krş., Özaydın, *Berkyaruk Devri*, s. 62.

83 İbnü'l-Esir, X, 295.

84 İbnü'l-Cevzi, IX, 134; İbnü'l-Esir, X, 355.

85 İbnü'l-Esir, X, 355-358.

Sultanı olarak Melikşah b. Berkyaruk adına okundu.⁸⁶ Ancak Melikşah'ın 2 Rebiyülahir 498 (22 Ocak 1104) günü başlayan saltanatı henüz 2 ay bile dolmadan 26 Cemaziyelevvel 498 (13 Şubat 1105) tarihinde resmen ve fiilen sona erdi ve hutbeler Muhammed Tapar adına okunmaya başladı.⁸⁷

Sultan Muhammed Tapar Şaban 498'de (1105) dindarlığıyla tanınan Aksungur el-Porsuki'yi Bağdat şahnesi tayin etti.⁸⁸ 502 (1108) yılında Bağdat (Irak) şahneliğine Mücahidüddin Bihrûz getirildi.⁸⁹ Ancak Bihrûz 512 (1119) yılında Mahmud b. Muhammed Tapar tarafından azledilerek yerine tekrar Aksungur el-Porsuki getirildi.⁹⁰ 513 (1119-20) yılında bu görevi yürütmekte olan Dübeyş b. Sadaka'nın naibi azledilerek yerine Sultan Sencer'in emriyle Mücahidüddin Bihrûz tekrar Irak şahneliğine tayin edildi.⁹¹ Sultan Sencer 526 (1132) yılında İmâdüddin Zengî'yi Bağdat şahnesi tayin ettiyse de Halife Müsterşid-Billâh karşısında mağlup olan Zengî şehre giremedi.⁹²

Başlangıçta İslam devletlerindeki sâhibü'ş-şurta ve sâhibü'l-ma'üne gibi buldukları yerlerde emniyet ve huzuru sağlamakla görevli olan şahneler Büyük Selçuklular döneminde daha fazla önem kazanmış ve şahnelik devletin önemli bir müessesesi haline gelmiştir. Şahneler XI. ve XII. yüzyıllarda buldukları bölge, eyalet ve şehirlerin güvenliğinin sağlanması yanında birçok görev üstlenmişler ve başta hilafet merkezi Bağdat olmak üzere büyük şehirlerde hükümdarın naibi ve mümessili olarak faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Selçuklu tahtında hak iddia eden adayların, dünyevi iktidardan mahrum olmalarına rağmen İslam dünyasındaki manevi nüfuz ve itibarları hâlâ devam etmekte olan Abbâsî halifeleri tarafından meşru sultan ilan edilmeleri onlara saygınlık ve itibar kazandırıyor ki, bu hususta şahnelerin özellikle fetret devri taht kavgalarında önemli rol oynadıkları ve sık sık taraf değiştirdikleri görülmektedir. Bunun dışında mahkeme kararlarının uygulanmasında, suçluların cezalandırılmasında, muhtesip gibi diğer bazı devlet görevlilerinin vazifelerini yerine getirmelerinde de şahnelerin görev aldıkları tespit edilmiştir.

86 Bundârî, *age.*, s. 91-92; İbnü'l-Cevzî, IX, 142; İbnü'l-Esîr, X, 382.

87 İbnü'l-Esîr, X, 387.

88 Münecimbaşı, *Câmiü'd-Düvel*, nşr. ve trc. Ali Öngül, İzmir 2000, I, 100; krş. Coşkun Alptekin, "Aksungur el-Porsuki", *DİA*, II, 297.

89 İbnü'l-Esîr, X, 471.

90 İbnü'l-Esîr, X, 533.

91 İbnü'l-Esîr, X, 560.

92 İbnü'l-Esîr, X, 676-679.

Türkmenlerle ilgili sorunların çözülmesinde, bozkırlarda göçebe kabileler arasında hukukun uygulanması ve vergilerin tahsilinde de şahnelere büyük sorumluluklar tevdi edilmiştir. Nihayet Sultan Sencer devrinde şahnelere valilere ait bazı görev ve sorumlulukları da üstlenecek kadar geniş yetkilerle donatılmak istendikleri anlaşılmaktadır. Bütün bunlar şahneliğin Büyük Selçuklular devrinde her zamankinden daha fazla etkili bir müessese haline geldiğinin açık kanıtıdır.

Kaynaklar

Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, trc. Ekber N. Necef-Ahmet Annabendiyeve, İstanbul 2002.

Alptekin, Coşkun, “Aksungur el-Porsukî”, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, II.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. Halil Hatib Rehber, Tahran 1348.

Cahen, Claude, *La Syrie du Nord a L'epoque des Croisades et la principaute Franque d'Antioche*, Paris 1940.

Cüveynî, Atamelik, *Târîh-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988, II.

Guédy, David Durand, *Iranian Elites and Turkish Rulers A History of Isfahan in the Saljuq Period*, London-New York 2010.

Horst, H., *Die Staatsverwaltung der Carosselguen and Horazmshahs*, Wiesbaden 1964, s. 159-161, özet çev., “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları” çev. M. Altay Köymen, *Tarih Araştırmaları Dergisi* II/2-3, Ankara 1966.

Huart, Cl., “Bursuk”, *İA*, II.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarâbâd-Dekken 1359, IX.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr., C. J. Tornberg, XI, Beyrut 1966.

İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târîhi Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Klausner, Carla L., *The Seljuk Vezirate, A study of Civil Administration (1055-1194)*, Harvard 1973.

Köprülü, Fuad, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Menşei Meselesi”, *Belleten*, 28, Ankara 1943, s. 273-274.

Köymen, M. Altay, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı”, *AÜDTCFD*, V/2, Ankara 1947, s. 161.

- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984, II.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1992.
- Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.
- Lambton, A. K. S., "Atebetül-ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", çev. Nejat Keymaz, *Bellekten*, S. 147, Ankara 1973.
- _____, "Internal Structure of the Saljuq Empire", *Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, V.
- _____, "The Internal Structure of the Seljuk Empire, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968.
- Merçil, Erdoğan, "Şahne", *DİA*, XXXVIII.
- Muhammed b. İbrahim, *Târîh-i Selçukiyân-ı Kırman*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1886.
- Muhammed b. Münevver, *Tevhidin Sırları*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2003.
- Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, nşr. ve trc. Ali Öngül, İzmir 2000.
- Müntecebüddin Bedî', *Atebetü'l-ketebe*, nşr., Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl, Tahran 1329 hş.
- Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, trc. ve nşr. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî, Kahire, ts., Darü'l-Maârif.
- Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, trc. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.
- Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara 1957.
- Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Cami'u't-Tevârih Târîh-i Âl-i Selçuk*, Ankara 1960, II/5, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Selçuklu Devleti*, İstanbul 2010.
- Sâbî, Hilal b. Muhassin, *Rüsümü dâri'l-hilâfe*, nşr. Mihail Avvâd, Beyrut 1406/1986.
- Sanaullah, Mavlavî Fadıl, *The Decline of The Saljuqid Empire*, Culcutta 1938
- Sauvaget, Jean, *Alep: Essai sur le developpement d'une grande ville Syrienne, des origines au millev du XIX e Siecle*, Paris 1941.

Sümer, Faruk, “Oğuzlar”, *DİA*, XXXIII.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970.